

CONCLUSIONS
MARIA DE LA FUENTE

Des de que es van transferir els impactes de la crisi financera a l'economia real, la pobresa i l'exclusió social han esdevingut un problema central a la major part dels països d'Europa. Un fenomen que semblava molt minoritari en els temps de creixement econòmic s'ha estès en un termini extraordinàriament breu a causa de l'augment de l'atur, la precarització de les condicions de treball i la reducció dràstica de l'Estat del benestar, que ha tingut com a efecte l'esquerdament de drets bàsics com l'habitatge o la salut.

De què parlem quan parlem d'exclusió social?

La idea d'exclusió social ha substituït (o, si més no, complementat) la idea de pobresa en bona part dels àmbits acadèmics, polítics i institucionals durant la darrera dècada. Les raons d'aquest canvi d'èmfasi són diverses, tal com explica en el seu capítol detalladament Natalia Rosetti. El terme pobresa té diversos límits per a parlar del fenomen que ens (pre)ocupa. En primer lloc, s'ha arribat a considerar estigmatitzador, i de fet s'ha mostrat difícil que les persones s'autodeclarin *pobres* en les enquestes i entrevistes. En una societat de consum, on la televisió o la carn processada als restaurants de menjar ràpid són bens a l'abast de pràcticament tothom, la idea de pobresa remet a un imaginari estereotipat amb el qual resulta complicat identificar-se¹.

En segon lloc, com explica Rosetti en el seu capítol, *el concepte de pobresa està arrelat en una idea monetarista del benestar, mentre la idea d'exclusió*

¹ Així, el terme "risc de" ha estat un recurs per a extreure aquest biaix estigmatitzador (i finalment també s'ha incorporat al concepte d'exclusió); comportant, però, nous problemes, com ara una falsa percepció de realitat potencial i no present.

es fonamenta en la multidimensionalitat. De fet, la pobresa s'operacionalitza com el baix ingrés relatiu de rendes a la llar, malgrat que en les nostres societats necessitem quelcom més que diners per a tenir bones condicions de vida: necessitem relacionar-nos amb altres persones (ja sigui al treball o als nostres barris, pobles i ciutats); necessitem accedir a béns que ens permeten sentir-nos part de la societat –com ara les comunicacions–, a serveis que ens alliberin de la sobrecàrrega de treball, i a professionals que ens permetin tenir salut, educació o cura, per exemple.

Finalment, la idea de pobresa està desarrelada del seu context i s'entén com un atribut d'una persona, més que no pas com un procés que es manifesta de forma diversa en els diferents moments de la vida, i on diverses dinàmiques personals i econòmiques s'entrellacen en diverses etapes, generant nous riscos. L'exclusió social, doncs, es concep com una idea que ha de ser interpretada de manera diferent en funció de la societat en què es visqui i que ha de ser abordada com un procés i no com una situació estàtica o puntual.

Des d'una perspectiva de gènere, el concepte d'exclusió representa una oportunitat per a fer visibles elements que queden amagats per la noció monetarista de pobresa. La seva multidimensionalitat és bàsica: en particular la idea que no totes les necessitats que tenim estan cobertes per diners permet fer visible el treball de cura, necessari per a totes les persones i, com sabem, proveït en bona part de forma gratuïta i invisible per dones. S'amplia així el camp de visió més enllà del mercat de treball. D'altra banda, visibilitza i permet problematitzar la desigualtat provocada per institucions específicament de gènere, com l'atípica situació de les dones que han viscut en una situació d'inclusió social sense una renda pròpia. La situació paradoxal és que aquestes dones, en el rol tradicional de la mestressa de casa, han estat incloses a través de l'exercici de certes funcions necessàries a les llars, i adquirint drets i accés a la ciutadania social –entesa de forma àmplia– de forma mediada per la seva relació amb els caps de família. Aquesta situació d'inclusió, però, està plena de riscos i està marcada per la manca d'autonomia econòmica i personal. Comprendre que aquestes dones viuen en situació d'inclusió tot i no tenir rendes pròpies permet fer visible, precisament, la fragilitat d'aquesta inclusió. Així, el concepte d'exclusió social, amb el seu caràcter multidimensional,

de procés vital i definit segons el context en què es produeixi, permet fer una mirada a la manera com certs elements clau –com el treball, les relacions, el reconeixement, la renda o l'autonomia econòmica– es posen en joc en l'esfera privada de la vida, i com determinen i són determinats per les relacions socioeconòmiques a l'esfera pública.

El primer repte: conèixer

L'evolució des de la idea de pobresa a la d'exclusió social ha tingut el seu reflex en el debat sobre quina seria la millor manera per identificar el fenomen i conèixer-lo en tota la seva complexitat. Aquest fet s'exemplifica perfectament en el terreny estadístic, on hem passat de disposar d'un indicador sobre risc de pobresa (on es mesura el nombre de persones sota un llindar de renda) a un indicador –estandarditzat a nivell de tots els països de la UE– que mesura el risc de pobresa o exclusió social: la taxa AROPE. Aquest, a més d'estimar (1) les persones pobres en un sentit monetari, considera també (2) aquelles persones que es troben en una situació de privació material severa (perquè no es poden permetre alguns béns o serveis bàsics segons els estàndards de les nostres societats), així com (3) aquelles que viuen en llars on hi ha menys d'un 20% de treball remunerat del total potencial dels membres de 28 a 59 anys.

L'Enquesta de Condicions de Vida és la principal font d'informació estadística de la pobresa i l'exclusió social. És la font de la qual s'extreuen els indicadors públics de pobresa o exclusió (i sobre qualitat de vida) i la referència per a les principals informacions i divulgacions solvents sobre aquesta temàtica. Francesc Valls, en el seu capítol, ens explica que és una eina clau, donat que es realitza anualment a tots els països de la UE; un fet que fa possible comparar-nos amb altres països i conèixer l'evolució de la nostra situació al llarg del temps. Però també ens adverteix de dues limitacions que són importants a l'hora d'interpretar-ne les dades i de fer-la servir a nivell local. La primera és que les enquestes es realitzen a les llars (i als seus membres) i, en conseqüència, s'exclouen totes les persones sense llar –és a dir, aquelles en una situació més aguda d'exclusió social (si bé no molt

rellevants a nivell quantitatiu). I en segon lloc, l'amplitud de la mostra (fins al moment) ofereix una capacitat limitada d'aproximar-nos de forma territorialitzada i/o interseccional a la situació de pobresa.

Tant en el cas del tradicional indicador de pobresa com en el nou indicador AROPE, la unitat d'anàlisi (és a dir: allò que recomptem per a mesurar l'abast de la pobresa o l'exclusió social a la nostra societat) és la llar. Les unitats individuals (persones o unitats de consum) s'extreuen amb una sèrie d'estimacions respecte de les dades obtingudes sobre les llars i la seva composició. En el cas de la Taxa AROPE, quan es demana sobre privacions, aquestes són concebudes també a nivell de llar, i la seva existència/no existència és considerada homogènia per a tots els seus membres. Des d'un punt de vista de gènere aquest fet provoca, com l'anomena Valls, un vel estadístic. Dit amb les paraules del propi autor: *“l'assignació de la condició d'individus en risc de pobresa es realitza tenint en compte la totalitat dels ingressos amb què compta la llar on conviu, independentment de qui els apporti i de qui en tingui un major control. És a dir, aquesta aproximació metodològica no permet observar –per exemple– les pautes de desigualtat entre gèneres o entre generacions que es donin dins d'una mateixa llar”* (pàg. 52 d'aquest mateix volum). L'operació (lògica des d'altres punts de vista) no pot ser més perjudicial per a realitzar una observació de les desigualtats de gènere: donat que a la major part de les llars les persones adultes que hi conviu són un home i una dona, i donat que el primer té ingressos superiors a la segona, estem assignant estadísticament a les dones una part de la renda pertanyent als homes; així, finalment, quan es llegeixen aquestes dades desagregades per sexes (tal i com les exposen el organismes estadístics oficials, per exemple) s'acaba conclouent que no hi ha una desigualtat important entre les rendes disponibles per a homes i dones. Així, en aquest cas comprovem com no sempre la desagregació dels indicadors per sexes és la millor manera de donar-los perspectiva de gènere.

Hi ha certs supòsits metodològics darrera del càlcul de les unitats individuals a partir de les llars. El primer és que les rendes en el marc de la llar són compartides. El segon és que ho són en igualtat. En paraules de Valls, que la llar és una unitat homogènia. Cal aturar-se a pensar les conseqüències d'aquests supòsits. Existeixen alguns recursos necessaris per a viure

—principalment l’habitatge i els seus serveis— que són compartits entre els membres de la llar. També possiblement siguin compartides les càrregues econòmiques que implica la presència de persones dependents a la llar. Però la despesa quotidiana dista molt d’esgotar-se en aquests àmbits. Homes i dones de la mateixa unitat familiar poden tenir comptes corrents i pressupostos diferents. Fins i tot poden dur “trens de vida” dispersos en funció dels seus salaris i de les seves càrregues de treball remunerat i no remunerat. Pensem per exemple en el condicionament de gènere de comportaments com ara menjar en restaurants (contra l’ús de les carmanyoles a la feina) o la disposició del cotxe familiar, per posar dos exemples. D’altra banda, la suposició d’una distribució homogènia de la renda ens impedeix identificar vulnerabilitats econòmiques potencials. Totes les persones amb rendes individuals insuficients en una llar, tot i poder tenir un present de benestar econòmic, veuen limitades les seves opcions per a dur una vida alternativa amb un nivell de benestar comparable. És el cas de les persones joves que no poden emancipar-se, o —el que ens concerneix més— el cas de les dones amb poca o nul·la dedicació al treball remunerat, que no poden trencar el vincle amb les seves parelles masculines amb rendes de les quals depenen. Aquesta vulnerabilitat econòmica, i la consegüent manca de llibertat associada, és invisible si no es conceben els nivells de vida com un atribut individual. La proposta de Valls al capítol 2 d’aquest volum és l’ús d’una *taxa de risc de pobresa en supòsit d’autonomia*, que, tot mesurant les rendes individuals de les persones adultes, ofereix una imatge complementària imprescindible per a identificar riscos vinculats a l’empobriment de les persones i a les desigualtats dins les llars (en particular, la desigualtat de gènere en la pobresa monetària).

En qualsevol cas, l’exclusió social, tal i com l’hem definit, no pot ser coneguda i compresa apropiadament només amb instruments de mesura quantitativa. Tractant-se d’un fenomen que té a veure amb processos i trajectòries vitals (així com situacions de ruptura que poden generar aquests itineraris, segons destaquen Quintana, Cruells i Ruiz), cal una aproximació de tipus qualitatiu. En aquest sentit les bones pràctiques recollides en aquest volum inclouen aproximacions qualitatives a la problemàtica. A les intervencions de Surt (presentada per Fina Rubio i Laura Sales) i de l’Ajuntament de Barcelona (a càrrec de Marta Cruells i Sonia Ruiz) l’escol-

ta de la veu de les dones, com veurem més endavant, resulta central i té una dimensió participativa que serveix per a dissenyar i implementar les estratègies d'inclusió. En el cas de l'Alt Empordà (exposat per Imma Quintana) l'aproximació qualitativa va fer possible identificar, conjuntament amb els i les professionals de la intervenció, un nombre de grups de població amb problemàtiques diferenciades, vinculades als seus processos vitals i no només al seu nivell de renda. Per a aquests col·lectius s'han definit abordatges concrets. Els col·lectius són les dones d'origen migrant no comunitari, les dones a càrrec de famílies monoparentals, les dones en atur de llarga durada amb situacions d'estrès emocional, les dones joves amb nivell de qualificació baix i dificultats d'inserció laboral, les dones treballadores precàries, les dones víctimes de violència masclista, i les dones que exerceixen la prostitució o són víctimes de tràfic. Com es veu, una aproximació qualitativa, centrada en trajectòries vitals, permet mostrar com el gènere interacciona amb altres factors com l'edat, l'origen o l'estructura familiar.

La pobresa i l'exclusió social en un context "postcrisi"

El capítol introductori de Lina Gálvez qualifica el nostre context actual com *postcrisi*. Amb aquest terme, l'autora fa referència al moment en què, si bé existeix certa recuperació del PIB, aquesta no es tradueix en el benestar de la ciutadania. La *sortida* de la crisi vinculada a l'empitjorament de la qualitat de vida de les persones, diu Gálvez, no és més que la consolidació d'una tendència que s'inicià molt abans del 2008, en els anys 70: la instauració del neoliberalisme. Aquest model *"es basà en la llibertat de moviments del capital i l'ús de les noves tecnologies per a desenvolupar tot tipus d'innovacions financeres, donant lloc a que els posseïdors del capitals i les institucions financeres es col·loquessin en una situació d'avantatge respecte dels treballadors i els governs, i poguessin imposar condicions i regles del joc"* (Gálvez, pàg 15). Tenint en compte aquest fet, Gálvez explica tres fenòmens que s'han produït en les sortides d'anteriors crisis econòmiques i que possiblement ja estan produint-se en aquesta. Primer: la intensificació del treball de les dones (remunerat i no remunerat).

Segon: la recuperació de l'ocupació a través de la precarització. Tercer: els retrocessos en els avenços institucionals en el camp de la igualtat de gènere. La novetat d'aquesta crisi en relació a altres, segons Gálvez, podria estar en el debilitament de la norma del cap de família - mestressa de casa. És possible, diu, que el tradicional retorn de les dones a la llar, posterior al període extraordinari de necessitat de força de treball femenina (flexible i barata), aquest cop no es produeixi. Així, ens podem trobar davant d'una situació de precarització feminitzada en un context de major pluralitat interna en el grup social de les dones, pel que fa a les estratègies de combinació de treball no remunerat i treball remunerat; tanmateix sense que això disminueixi la sobrecàrrega de treball i la major vulnerabilitat econòmica de les dones en relació als homes. Aquest possible canvi, que marcaria el moment actual de *postcrisi*, s'explicaria per l'alt nivell educatiu femení, el sosteniment de la demanda de treballs amb qualificacions generalistes, l'herència de les polítiques d'igualtat del període anterior i, finalment, a causa de l'empitjorament general de les condicions salarials. D'aquesta hipòtesi formulada per Gálvez podem inferir que ens trobaríem en una consolidació de la feminització de la pobresa vinculada més a la precarietat laboral i la sobrecàrrega de treballs que no pas a la sortida del mercat; tot això en un context d'empobriment i precarització del conjunt de la població.

Per a contrastar aquesta hipòtesi caldran encara anys. Tanmateix, Valls ens aproxima a la situació actual de pobresa² dels homes i les dones a Catalunya, des de l'inici de la crisi. Si hem de fer cas a la taxa AROPE, durant la crisi el fenomen de la pobresa i l'exclusió social entre les dones va augmentar fins al seu pic (l'any 2012) uns discrets 2,1 punts ; l'any 2015 (amb dades de 2014) ha arribat a ser 1,3 punts inferior a la taxa precrisi. Els homes, per la seva part, haurien patit un major increment de la pobresa o exclusió, augmentant fins a 5,2 punts l'any 2012, i les darreres dades indiquen que es trobarien 2,9 punts pitjor que a l'inici de la crisi, en nivells similars als de les dones. Per tant, la feminització de la pobresa s'hauria diluït i, d'altra banda, la variació durant els anys de la crisi, comparada amb el desastre

² El risc de pobresa i el de pobresa o exclusió social es comporten de forma similar a Catalunya, ja que la taxa AROPE està fortament determinada per la generalització de la pobresa monetària. També la lleugera feminització d'aquesta taxa s'explica per les baixes rendes.

econòmic esdevingut, hauria estat relativament discreta. Aquest darrer fet s'explica per una altra limitació de les taxes amb què treballem, i en concret de la taxa de risc de pobresa: el seu caràcter relatiu –el llinard per sota del qual es situa la població en risc de pobresa es calcula a partir de la renda mediana de la població; la mediana és la mesura que deixa la meitat de població amb més recursos per sobre i la meitat amb menys recursos per sota. En un context de descens generalitzat de les rendes, la renda mediana ha baixat i amb ella la quantia que marca el llinard de pobresa, que és el 60% d'aquesta renda mediana. Per tant, hi ha un nombre de persones que guanyen l'any 2014 el mateix que guanyaven el 2008 però que han passat a no ser comptabilitzades com a persones en risc de pobresa o exclusió social. Malgrat aquesta limitació, i mantenint-nos dins dels càlculs de l'estadística oficial, l'any 2015 a Catalunya hi havia 893.000 dones i 845.000 homes en risc de pobresa o exclusió social. Com ja hem dit, durant els anys de la crisi aquest col·lectiu no s'ha feminitzat sinó masculinitzat, tot i que les dones segueixen sent majoritàries. La raó d'aquesta tendència, com afirma Valls, pot ser l'impacte de la crisi sobre sectors econòmics fortament masculinitzats. Cal esmentar, en aquest sentit, que l'ocupació masculina ha viscut una millor tendència durant el 2015 que la femenina, de manera que fins més endavant no podrem treure una conclusió definitiva sobre si la crisi ha impactat més en la renda dels homes o si bé ha tingut dues fases: una relacionada amb sectors econòmics masculinitzats, i una segona sobre els serveis públics, més feminitzats.

Tanmateix, Valls realitza una anàlisi amb perspectiva de gènere de diverses maneres. En primer lloc, usant la taxa de risc de pobresa tal com està construïda, compara la situació d'homes i dones observant també altres variables rellevants per a la desigualtat de gènere. Per exemple, identifica desigualtats en funció de l'estat civil. La taxa de risc de pobresa per a ambdós sexes és menor en les persones casades que en la resta de situacions. L'única excepció a aquesta norma és la dels homes vidus, que pateixen la taxa més baixa de pobresa³. La feminització global –si bé mins– de la taxa de pobresa a les llars, en conjunt, està causada per la important desigualtat de gènere entre les persones que estan divorciades, separades

³ Possiblement perquè ingressen la pensió de viduïtat a més d'una font d'ingressos provinent del treball o la jubilació majoritàriament contributiva.

o vídues: en aquests col·lectius elles són 136.613 persones en risc de pobresa, 3,2 vegades més que ells, que són 42.990. Aquesta gran diferència compensa la masculinització de la pobresa lleu entre les persones solteres o casades. En un sentit similar, i introduint la qüestió de l'edat, l'anàlisi de Valls mostra com la població gran, amb menors nivells de pobresa en el seu conjunt, presenta una important bretxa de gènere. Les llars on viuen homes grans tenen gairebé un terç menys de possibilitats de viure en la pobresa que aquelles on viuen dones grans. Malgrat això, la població jove és més pobre, i la joventut no protegeix contra la desigualtat, ja que en el col·lectiu de les persones menors de 29 anys hi ha un 22% d'homes i un 33% de dones que ho fan en llars empobrides⁴.

La transformació educativa assenyalada per Lina Gálvez fa especialment rellevant preguntar-se per la relació entre nivell educatiu i pobresa, i si aquesta és indiferent al gènere. Valls mostra com el risc de pobresa en les llars amb dones amb nivell educatiu superior és 4,2 vegades menor que el de les que tenen dones amb estudis primaris. En el cas dels homes, els que tenen nivells primaris viuen en llars amb un risc de pobresa 5,8 vegades més alt que els que tenen estudis superiors. Aquesta dada confirma que, tot i existir una tendència general molt important a la disminució de la pobresa quan augmenta el nivell educatiu, l'efecte protector de l'educació respecte la pobresa a les llars és més pronunciat per a ells que per a elles. L'explicació la podríem trobar en aquest fenomen d'ocupabilitat femenina que apuntava Gálvez, que implica formació i versatilitat, però en canvi no bones posicions laborals.

El segon exercici que realitza Valls per a introduir la perspectiva de gènere en l'anàlisi de la pobresa és l'eliminació del *vel estadístic* que impedeix conèixer les desigualtats entre homes i dones pel que fa als seus baixos ingressos. Valls analitza, a la mateixa ECV, les taxes de risc de pobresa *sota supòsit d'autonomia*. Es tracta del supòsit hipotètic segons el qual les persones adultes enquestades haurien de viure únicament amb les seves pròpies rendes (sense considerar les càrregues econòmiques que suposen les persones dependents, ni els ingressos a les llars no imputables a cap dels seus membres). El resultat és esfereïdor: sota aquest supòsit, el

⁴ Una possible causa és el fet que les dones joves s'emancipen abans que els homes joves.

49,3% de les dones adultes (no estudiants) a Catalunya es trobarien en risc de pobresa, el doble que els homes, que s'hi trobarien en un 24,2% dels casos. La pobresa considerada individualment augmenta per a tothom respecte la dels individus considerats com a membres de llars. Però per a les dones pràcticament es duplica.

Així considerada, la pobresa femenina hauria baixat fins el 2013 i després hauria tornat a augmentar, però sense arribar als límits de 2009 (recorrem, de nou, el caràcter relatiu del llindar). Per contra, els homes experimentarien una major estabilitat. D'altra banda, aquest supòsit permet a Valls identificar diversos col·lectius i arribar a conclusions clarificadorres des d'un punt de vista més complex: entre la població que actualment presenta un risc baix de pobresa però que augmentaria substancialment si depengués només de les seves rendes personals, hi ha una majoria de perfils femenins. Aquests són les casades, de mitjana edat, també més grans, jubilades, amb estudis secundaris postobligatoris, separades i solteres. També hi ha un perfil masculí (els solters). D'altra banda, a la població entre la que hi ha un elevat risc de pobresa tant considerant les rendes de la llar com les pròpies, els perfils també estan feminitzats: hi ha tres perfils masculins (jove, aturat, separat) i vuit de femenins (mestressa de casa, aturada, jove, amb estudis primaris, amb estudis secundaris obligatoris, divorciada, separada, vídua, de 30 a 49 anys). Per contra, el col·lectiu de persones que tenen un risc de pobresa relativament baix, tant considerat individualment com a nivell de llar, està clarament masculinitzat i els perfils masculins són relativament transversals, mentre només hi ha dos perfils femenins que s'hi troben: dones amb estudis universitaris i ocupades. Finalment hi ha tres perfils (tots ells masculins) que presenten un risc de pobresa relativament alt, però que el rebaixarien en cas de dependre únicament dels seus recursos individuals: els homes amb educació primària, els que tenen educació secundària obligatòria i els divorciats.

Així, veiem com la pobresa familiar femenina mostra una clara sensibilitat a l'estat civil (és a dir, que depèn força de "l'altre sou") mentre la de l'home depèn més de la posició al mercat de treball. Pel que fa a la dinàmica de la crisi, amb qualsevol de les dues metodologies tot indica que, al menys fins el 2014, la progressió ha sigut pitjor per als homes que per a les dones. Les tendències descrites per Gálvez explicarien la major variabilitat de la

posició econòmica de les dones respecte la dels homes, que es comportaria de forma més estable pel que fa a la seva pobresa individual. Tot i això, la petita desigualtat de gènere mostrada en els indicadors convencionals (que apareix més pronunciada en el cas de la població més gran i en les famílies *encapçalades* per dones) es veuria multiplicada si tinguéssim indicadors que mesuressin les rendes de forma individual, que mostrarien que la vulnerabilitat econòmica de les dones duplica la dels homes.

El segon repte: actuar

En l'àmbit polític institucional, el concepte d'exclusió social s'ha anat generalitzant a partir de la l'estratègia de Lisboa de la UE l'any 2000, en la qual es va marcar la inclusió i la cohesió social com un objectiu estratègic per a la Unió. L'Agenda Social Europea es concreta en una estratègia política *tova* a nivell comunitari (el mètode obert de coordinació), mitjançant el desplegament de Plans Nacionals d'Acció per a la Inclusió Social, i en la qual s'incorpora la igualtat de gènere com un objectiu transversal l'any 2006. A l'Estratègia 2020 s'estableix un objectiu quantitatiu comú per a avaluar els avenços o retrocessos en aquest terreny. D'altra banda, el actors socials també han abraçat la idea, tot i que en el context actual s'està recuperant la terminologia vinculada a la pobresa (energètica, alimentària, etc) a causa, possiblement, de l'augment del pes del problema de la renda en el conjunt del fenomen de l'exclusió, tal com ja s'ha esmentat anteriorment i ens explica Valls en la seva cartografia.

Els Plans Nacionals per a la Inclusió han tingut un desenvolupament discontinu, almenys al nostre país. Rosetti explica com alguns ens locals han impulsat Plans Locals d'Inclusió, apostant també per l'abordatge del binomi inclusió-exclusió que podria donar més amplitud a la perspectiva de la pobresa. Tanmateix, ho han fet mancats de referències que permetin transformar aquesta idea general en polítiques públiques locals amb una orientació estratègica compartida. A més, en els darrers anys aquesta mancança s'agreuja per l'evidència d'una contradicció entre l'agenda social i l'agenda econòmica europea.

Com ja hem dit, i com s'ha fet palès en l'estratègia europea dels darrers 15 anys, l'amplitud i flexibilitat de la idea d'exclusió social ha permès interpretar-la des de perspectives polítiques i normatives diverses. Aquest fet fa que les polítiques públiques puguin orientar-se amb diferents enfocaments, no tots ells compatibles amb la justícia de gènere. Natalia Rosetti classifica aquests possibles enfocaments en quatre. L'exclusió social pot ser considerada un fenomen producte de (1) les actituds individuals, (2) la desvinculació social, (3) les desigualtats o (4) l'explotació i la dominació. Rosetti aposta per la quarta interpretació com aquella que millor incorpora la mirada de gènere. Destaca, remetent-nos a la teòrica Nancy Fraser, la necessitat de considerar no només la redistribució (com faria el tercer model) sinó també el reconeixement de les diferències i la diversitat, evitant polítiques estandarditzadores i centrades estrictament en el mercat laboral.

En resum, ens trobem davant d'un concepte teòric força ric però molt difícil (i ambivalent) a l'hora de ser aterrat a la dimensió de les polítiques públiques. De fet, tot i que en la perspectiva adequada l'exclusió social sigui una idea que ofereix oportunitats per a la incorporació de la perspectiva de gènere, en sí mateixa no garanteix aquest enfocament. Per tant, les polítiques i intervencions socials que vulguin incorporar-lo han de tenir en compte certes estratègies i eines usades per les polítiques feministes. En aquest volum n'apareixen tres de destacades: la transversalitat de gènere, la interseccionalitat i l'empoderament. Totes elles són descrites, en la segona part d'aquest volum, per Sales i Rubio, Ruiz i Cruells, i Quintana.

La Transversalitat de gènere: vint anys després, una estratègia útil però no màgica

La transversalitat de gènere (terme amb què traduïm l'expressió *Gender Mainstreaming*), com és ben sabut, és una estratègia impulsada a la Cimera de les Nacions Unides per a les Dones, a Beijing l'any 1995. La transversalitat és l'estratègia que substitueix les polítiques específiques d'igualtat per la idea que totes les polítiques s'impregnin de l'objectiu de la igualtat de gènere, donat que la desigualtat és present a tots els àmbits de la societat. Això implica tant les pròpies actuacions com la cultura

organitzativa i les inèrcies institucionals que les determinen. Es proposa obrir les administracions per escoltar a les expertes i entitats; i modificar no només tots i cadascun dels departaments, sinó també el conjunt de l'agenda de l'administració, fent que la igualtat de gènere sigui una prioritat en el seu conjunt. Amb més de 20 anys de vida, l'estratègia ha viscut un important desenvolupament, tot i que la seva aplicació s'ha mostrat molt complicada. Aquest fet ha provocat que sigui també un concepte molt treballat en l'àmbit acadèmic (especialment a la UE), per al qual s'hagin creat múltiples eines i metodologies, però que al mateix temps hagi estat molt debatuda políticament i qüestionada pel personal tècnic de les administracions –en darrer terme, els responsables d'aquest canvi profund.

En el cas de la inclusió social, la transversalitat de gènere s'ha d'aplicar sobre una política que en sí mateixa pot ser transversal, i aquest fet li afegeix complexitat. A més, té la particularitat que s'aplica en una política *a priori* ja feminitzada. La política d'inclusió social té rostre de dona tant si considerem a les persones que l'apliquen com si considerem a les persones beneficiàries des seus serveis (en nom propi o de les seves unitats familiars). Tal i com ho explica en el seu capítol Imma Quintana, la major part de les usuàries de serveis bàsics d'atenció social i dels ajuts d'urgència són dones. L'autora, a més, ens adverteix que aquest fet continuarà previsiblement sent així en el futur proper, ja que es produeix a totes les franges d'edat. Però aquest fet no implica que l'abordatge tingui perspectiva de gènere, ni els impactes promoguin l'equitat. Per a que això succeeixi cal, en primer lloc, identificar les dinàmiques estructurals de gènere que impacten sobre la feminització de la pobresa i l'exclusió: d'una banda els factors relacionats amb la subordinació en l'entorn familiar propi i extens, i de l'altra la precarietat en el mercat de treball són els dos factors clau en el cas de l'Alt Empordà.

En tot cas, i així ho afirma Quintana, el més senzill és incorporar la perspectiva de gènere en la diagnosi del problema. Les dificultats importants apareixen a l'hora de *“fer aterrar la transversalitat de gènere en les fases de treball i en el instruments que s'utilitzen per posar en marxa l'elaboració, el desplegament i l'avaluació del Pla d'Inclusió”*. Tot i que existeixen eines, guies i metodologies, el que es desprèn de forma clara del cas de l'Alt Empordà és que un lideratge (en aquest cas tècnic) especialitzat i una massa

crítica sensible a la igualtat de gènere són les claus de volta per a dotar de perspectiva de gènere totes les fases de la política: el diagnòstic social, el procés del Pla d'Inclusió, el desplegament de les seves accions, el procés de seguiment i avaluació, i la comunicació del pla i la sensibilització sobre la temàtica. Aquest lideratge i aquesta sensibilitat són clau per identificar en quins casos i en quins moments la perspectiva de gènere és pertinent, així com també quina és la manera com es pot modificar l'impacte de gènere dels processos i les polítiques. La resta depèn totalment d'aquesta capacitat col·lectiva. Aquest lideratge especialitzat permet també identificar els límits de l'estratègia. En concret, hi ha un límit impossible d'esquivar del tot: el que es troba una estratègia transformadora de la desigualtat de gènere en el camp de la inclusió social quan les polítiques macroeconòmiques, i part de les polítiques socials supralocals, sota una pàtina tècnica, van en la direcció oposada.

La Interseccionalitat: donar sentit a l'exclusió social de les dones sense estandarditzar-la

La interseccionalitat és una perspectiva d'anàlisi i intervenció molt necessària per a un bon abordatge de l'exclusió social amb perspectiva de gènere. Com expliquen Sales i Rubio, *“la desigualtat de gènere és transversal però no és homogènia”*. Per aquesta raó cal *“estudiar, comprendre i respondre les formes en les quals el gènere s'entrecrua amb altres identitats i com aquests creuaments contribueixen a experiències úniques d'opressió i privilegi”* (pàgina 131, capítol 4). O dit d'una altra manera, superposar a les “ulleres de gènere” unes altres que evitin la invisibilització d'aquelles dones que no són de col·lectius hegemònics (mitjana edat, origen autòcton, ètnia dominant, etc). Aquesta perspectiva no només identifica els col·lectius, sinó les dinàmiques socials que els defineixen com a tals, considerant la manera com l'estructura de gènere interactua amb altres estructures socials (com l'ètnia, l'origen, l'edat, la discapacitat, la classe social) i genera significats de gènere diferents i formes de desigualtat també diverses. Per posar un exemple, no té les mateixes implicacions, pel que fa a les desigualtats de gènere, ser una dona autòctona de mitjana edat fora del mercat de treball amb estrès per les càrregues familiars i dependència

econòmica, que una dona jove ocupada que ha viscut un procés migratori deixant la seva família a l'altra banda de l'oceà. Gènere, origen i edat s'entrecreuen en aquest exemple generant diferents condicionants i mecanismes d'exclusió social que resulten específics. Una intervenció única de "les desigualtats de gènere" deixarà desatès un dels dos perfils; possiblement el segon, ja que el primer encaixa millor amb la idea que té el feminisme social i institucional europeu sobre què és la *subordinació femenina*.

En paraules de Sales i Rubio, la interseccionalitat és un concepte òptim per a l'estudi de l'exclusió social perquè, enfront a altres maneres de conceptualitzar l'heterogeneïtat de l'estructura de gènere (com ara la "diversitat"), *"situa en primer pla la lluita contra les desigualtats"*. A més, evita l'estigmatització, ja que les "situacions específiques" s'aborden com el fruit d'un creuament determinat de les estructures de desigualtat, i no com una excepció. Així, Cruells i Ruiz, per la seva part, assenyalen que aquesta perspectiva –que més enllà de determinar perfils, n'identifica les causes i mecàniques estructurals que els determinen– permet afinar l'estratègia d'intervenció *"per a analitzar de forma correcta els perfils femenins d'exclusió social"*.

La qüestió de la interseccionalitat ha estat més treballada en la teoria que en la pràctica, i aquest és un repte addicional. Cruells i Ruiz mostren com la interseccionalitat s'aplica de forma sistemàtica quan, d'una banda, es recullen vivències, necessitats i propostes de dones diverses; en segon lloc, quan es tenen en compte una multiplicitat d'eixos de desigualtat en l'estructura de les actuacions; en tercer lloc, quan s'aposta per la flexibilitat en la implementació que permeti fer emergir experiències de desigualtat (fins al moment invisibles) que obliguin a fer correccions de les polítiques; i finalment quan els mateixos indicadors de seguiment i avaluació de les polítiques recullen l'impacte sobre la diversitat de col·lectius, i la presència d'aquesta perspectiva en les actuacions.

L'Empoderament: un marc d'actuació feminista contra el biaix assistencialista

L'empoderament esdevé una perspectiva central per abordar l'exclusió, i per fer-ho amb efectes transformadors, més enllà de l'assistencialisme. A través de l'empoderament *“les dones prenen consciència del seu dret a tenir drets, identifiquen tant les situacions de discriminació i subordinació com les causes que les generen; reconeixen i posen en valor els seus interessos i la pròpia autoritat, adquirint la confiança en sí mateixes, la seguretat subjectiva i la legitimitat per a ser el que són, reforcen les seves capacitats i endeguen processos de canvi que potencien l'adquisició de poder tant a nivell individual com a nivell col·lectiu”* (pàgina 136 del capítol 4). Així doncs, l'empoderament no és un resultat, sinó un procés que es fa “de dins a fora”, que no pot ser “atorgat” ni “realitzat” des de l'exterior de les persones que en són subjecte. Per això és incompatible amb l'enfocament assistencialista per a la sortida de les dinàmiques d'exclusió social (que de fet no les modifica en les seves causes més profundes). En sí mateix no és un concepte només vinculat a la desigualtat de gènere, però entronca amb la tradició feminista de l'autoconsciència, ha estat desenvolupat per moviments feministes –sobre tot llatinoamericans–, i ha esdevingut clau en les estratègies emancipatòries de molts col·lectius de dones, especialment en països empobrits.

De la mateixa manera que el propi concepte d'exclusió social, l'empoderament és un terme que ha estat, a la pràctica, interpretat en marcs polítics i normatius diferents, i fins i tot oposats. La definició per la que aposta Surt s'alinea de forma clara amb un marc radical, tal com el defineix Rosetti, i s'allunya de concepcions individualistes. És oposat, doncs, a les polítiques públiques centrades en la capacitació orientada a la mera adaptació a la lògica econòmica i laboral dominant. En les polítiques de cooperació, aquesta idea va sovint lligada amb convertir a les dones en actors econòmics més eficients a l'hora de procurar benestar a la resta de membres de les seves llars, sense qüestionar ni les jerarquies de gènere ni les jerarquies del mercat. En l'enfocament que ens ocupa, més enllà de la dimensió individual, té una dimensió social i col·lectiva, on es pretenen modificar les relacions de poder de l'entorn i enfortir els vincles col·lectius. Tot plegat esdevé una metodologia netament transformadora i especialment útil per a modificar

les relacions de gènere, que tenen la particularitat d'anar des d'allò més íntim a les estructures econòmiques i polítiques més formalitzades.

A la pràctica de l'administració, tal i com afirmen Cruells i Ruiz, l'empoderament es produeix mitjançant un enfortiment de la relació entre l'acció pública i l'acció comunitària, ja que aquesta dimensió col·lectiva és un element que en multiplica la seva eficàcia. Les autores destaquen també l'altra cara de l'empoderament (quan aquest és concebut de forma col·lectiva i social), que és la lògica de la coproducció de les polítiques. La proposta és incorporar la riquesa de la implicació de les persones que treballen de forma quotidiana amb les problemàtiques que es vol abordar (en aquest cas, l'exclusió). Així es tanca el cercle i l'empoderament de les dones i les comunitats repercuteix de forma favorable en la qualitat de les polítiques que han d'incidir en el seu benestar.

Tercer repte: fer-ho a escala local

Els casos que s'han presentat en aquest volum mostren –des de l'administració pública o des de l'àmbit social– diferents maneres de fer front, des d'una perspectiva de gènere, a l'exclusió social en un àmbit territorial local.

El capítol de Sales i Rubio presenta dos casos d'intervenció amb la perspectiva de gènere i interseccional. Es tracta d'intervencions amb dones gitanes i amb dones immigrades. En el primer cas la interseccionalitat pren forma tant en la discriminació del poble gitano en el seu conjunt per part de la població majoritària com en el pes de la comunitat per a aquest col·lectiu. En canvi, tal com es descriu en el capítol, no existeix un fenomen de domesticitat equivalent al que es produeix en la societat majoritària, sinó que les dones s'integren en el món laboral, si bé en l'economia submergida. Malgrat això, en l'àmbit formatiu l'absentisme escolar és el principal problema, conjuntament amb una formació ocupacional mal dissenyada i concentrada en alguns temes, tot formant guetos formatius. Així, el capítol descriu en primer lloc una llarga trajectòria d'orientació laboral, que es complementa amb un nou projecte de promoció de la salut de les dones gitanes endegat l'any 2014. La intervenció d'empoderament des de l'àm-

bit laboral, sempre basada en la personalització i la flexibilitat, i fugint de l'estandardització en les intervencions, permet l'autoidentificació de capacitats i objectius propis, i fomenta l'interès per l'àmbit formatiu. El projecte en l'àmbit de salut pretén fomentar l'*autocura* i la cultura de la prevenció en salut, la interrelació amb altres col·lectius de dones del territori i, finalment, visibilitzar les dones gitanes dins la comunitat, mitjançant una activitat dirigida, un seguiment individual i un seguit de xerrades-cafè.

En el cas de la intervenció amb dones migrades, les autores expliquen la metodologia que integra recerca i intervenció, i parteix d'una mirada interseccional amb la que s'observa com, per a les dones migrades, la manca de reconeixement social dels seus estudis i competències va associada a la vulneració de drets, el fre a la promoció social i la vulnerabilitat davant l'exclusió social. Aquesta situació es veu agreujada per les disfuncions dels processos oficials d'homologació i convalidació de qualificacions. La fundació Surt proposa un projecte centrat en identificar i reconèixer aquestes competències. L'enfocament competencial connecta amb l'objectiu de l'empoderament perquè aquest *"permet reconèixer habilitats sense valor social i adquirides en contextos formals i informals, com les associades a les tasques feminitzades [...] i després transferir aquestes competències a contextos laborals i promoure el seu desenvolupament"*. En concret, el projecte descrit es centra en l'adquisició de competències *"en el procés migratori"*. Mitjançant un programa pilot, es van confeccionar un seguit de materials per a l'acompanyament de les dones migrades, incloent un qüestionari per a l'autoidentificació de 25 competències que poden ser adquirides per qualsevol persona durant el procés migratori. Aquestes van ser elaborades a partir del treball amb les seves protagonistes i són, per exemple: la competència matemàtica, digital, gestió de les emocions, negociació i gestió de conflictes, o interpretació i situació en el context, entre d'altres. També es va elaborar un dossier basat en el currículum Europass, per tal que les futures usuàries puguin acreditar-les, i un conjunt d'activitats pedagògiques associades per a ser posades en pràctica pels i les professionals d'acompanyament.

En el cas l'elaboració de l'Estratègia contra la Feminització de la Pobresa i la Desigualtat de l'Ajuntament de Barcelona ens trobem davant d'una política que pretén superar la fase paliativa o reactiva i abordar una perspectiva

de transformació de les condicions de possibilitat per a la feminització de la pobresa. La interseccionalitat pren cos de diverses maneres: en la metodologia, ja que es recopilen experiències i necessitats de dones diverses; també en el diagnòstic, ja que s'analitzen els diversos eixos de desigualtat que poden generar situacions de pobresa, i es busca garantir una gran flexibilitat per a evitar invisibilitzar cap situació no contemplada prèviament; i finalment també en la creació d'indicadors d'avaluació que obliguen a plantejar les accions en termes d'interseccionalitat. D'altra banda, l'empoderament –com ja hem esmentat en la secció anterior– és clau en la seva perspectiva de treball i s'incorpora a la metodologia. Es dona veu a les dones i a les entitats en diferents moments de la política, inclòs el disseny i el seguiment i avaluació; també es planteja l'enfortiment de les xarxes comunitàries i formals. La transversalitat de gènere pren forma pel seu caràcter interdepartamental i alhora estratègic, i s'articula tenint com a referència dos marcs de polítiques municipals: d'una banda la política d'inclusió social de l'Ajuntament i de l'altra la política municipal contra la desigualtat de gènere.

El Consell Comarcal de l'Alt Empordà ha realitzat una estratègia de *mainstreaming* de gènere per al Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social (2013-2016). Aquesta experiència mostra, en un cas real, com es duu a terme la tasca d'inclusió de la perspectiva de gènere en totes les fases del procés i a diferents nivells –des dels més polítics als del treball directe amb la ciutadania local. Quintana explica en què es va concretar la introducció de la perspectiva de gènere a la fase de diagnòstic, disseny, implementació i avaluació. Aquesta experiència és descrita com en un context desfavorable, sobretot pel retrocés de l'agenda d'igualtat. També per l'especificitat de l'àmbit comarcal, que té una important heterogeneïtat demogràfica, econòmica i social pel que fa als municipis que en formen part, i que a més implica el caràcter voluntari de l'adhesió. Quintana constata també com a dificultat les estructures de poder implicades, altament masculinitzades, i en particular en els espais de decisió rellevants per a l'agenda d'igualtat. També la manca de capacitació tant dels agents interns als ajuntaments com els implicats des d'entitats i associacions. Aquesta manca de capacitació es mostra com un obstacle, no en el moment d'establir objectius o prioritats, sinó en el disseny, la implementació i l'avaluació de les mesures; és a dir, en la capacitat d'identificar la pertinença del gènere en les polítiques

d'inclusió. Malgrat tot, l'instrument de planificació estratègica (Pla d'Inclusió Social) és, segons Quintana, en sí mateix una oportunitat per a la incorporació efectiva de la perspectiva de gènere en les polítiques d'inclusió, ja que manté una mirada estratègica sobre el fenomen de l'exclusió, i al mateix temps l'atterra a un terreny concret d'una manera flexible i oberta, permetent incorporar els aprenentatges del treball a peu de carrer al llarg de l'aplicació del pla. També permet generar espais (no formalitzats) de capacitació en gènere amb els i les professionals, aplicats a les realitats concretes, i en darrer terme impulsar la incorporació de la perspectiva de gènere a totes les polítiques socials.

Apunts conclusius en clau local

L'àmbit local apareix en aquest volum com un terreny ambivalent: d'una banda és un marc privilegiat i de l'altra molt limitat per a fer polítiques contra l'exclusió social amb perspectiva de gènere –i en conseqüència, amb poca capacitat de transformació social. Cal abordar un fenomen tan complex com el que hem presentat, que té una dimensió econòmica (incloent aquí els usos dels temps i la càrrega de treball), una ocupacional, una formativa, una sociosanitària, una habitacional, una relacional, una comunitària i una espacial. Fer una intervenció global, o almenys tenint sempre en compte l'impacte de les mesures en totes aquestes dimensions, és sens dubte un repte al qual es pot fer front millor des de la proximitat. A l'adaptabilitat per ajustar-se a un fenomen multidimensional i diferent en cada context territorial, es suma l'adaptabilitat al llarg del temps: la capacitat per corregir intervencions a través de l'aprenentatge que ofereix la seva pròpia aplicació.

Per una altra part, com hem assenyalat, la proximitat té com a punt fort la capacitat d'identificar situacions d'exclusió social –i en concret, col·lectius de dones en situacions d'exclusió social– que resulten imperceptibles per als grans indicadors. Com ja hem dit, els límits de les fonts estadístiques per a conèixer la realitat de l'exclusió en cada context fan també que la gestió a nivell *micro* de l'obtenció de la informació sigui imprescindible.

En sentit oposat, els límits d'una actuació a escala *micro*, i en concret en l'àmbit local, també s'han posat de manifest. És difícil elaborar polítiques d'intervenció sense un marc supralocal definit estratègicament (dit d'una altra manera, sense una idea de "cap a on es vol anar pel que fa a la inclusió" més enllà de l'àmbit local) que faci que les polítiques dels diferents nivells competencials "remin en la mateixa direcció". A aquest límit, polític, s'afegeix el pressupostari, i és que no podem oblidar que la municipal és la baula més feble del sistema públic (la que experimenta més demandes i la que té menys capacitat econòmica). En aquest sentit cal assenyalar com les polítiques de contenció pressupostària s'han acarnissat amb les polítiques de gènere, suposant un retrocés important dels esforços per la transversalització de gènere, i quedant tot sovint reduïdes a l'atenció a les dones a través dels SIADS o a la commemoració de diades. Quintana ho descriu en els següents termes: existeix una *"realitat estructurant [que] posa límits a la capacitat de les polítiques públiques locals i a la pròpia intervenció de proximitat en la mesura que no vénen acompanyades de polítiques de caràcter estructural que promoguin la transformació de les relacions de gènere en l'àmbit productiu, ni d'un marc normatiu que clarament orienti en aquesta direcció"* (pàgina 170).

Per acabar, val la pena fer un apunt prospectiu, sorgit del treball conjunt amb les autores i l'autor d'aquest volum. La idea d'exclusió social ha permès fer una mirada més completa de la complexitat del fenomen de la pobresa, tot incloent dimensions no monetàries i arrelant aquest fenomen al seu context. Malgrat els seus problemes de concreció, ha estat en termes generals una millora per a l'abordatge de les urgències socials en les nostres societats durant les darreres dècades, inclosa la possibilitat d'abordar la desigualtat de gènere en el seu sí, malgrat que aquesta perspectiva de gènere s'hagi portat molt escassament a la pràctica. Tanmateix, avui mostra un límit important per a comprendre el present. Remet a un marc on la majoria de persones estan *dins* i algunes estan *fora*. La crisi econòmica, i sobretot la seva gestió pública des d'àmbits supralocals, fa que aquest marc s'hagi modificat. Sembla que la seguretat en el futur, els vincles laborals i l'estabilitat en el propi entorn comunitari estan deixant de ser l'experiència majoritària; o dit d'altra forma, la norma. Ni les pensions públiques, ni les relacions laborals, ni la seguretat sobre el propi habitat-

ge –per anomenar-ne alguns– són béns sobre els quals la major part de la població tingui certeses. Gálvez expressa la dimensió de gènere d'aquesta transformació de la següent manera: *«és molt probable que aquest context postcrisi presencii un nou ordre redistributiu i de gènere caracteritzat per l'increment del treball a temps parcial, la privatització de la cura, la precarització de l'ocupació i la vida, i la consegüent pèrdua d'autonomia i llibertat, i de participació a la res pública»*. Així doncs, potser el binomi inclusió-exclusió ja no és prou sensible a la realitat i necessitem parlar en altres termes, com el de la *precarietat*. Precarietat d'una societat on el futur és incert i la protecció pública està debilitada, a costa d'una important pressió sobre les debilitades xarxes de l'àmbit comunitari i familiar. I en conseqüència, a costa d'una important pressió sobre les dones mentre es mantingui inalterada la seva responsabilitat principal de proveir serveis familiars i de cura gratuïts.